

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

II Yazı

M.B.Xalxalının bu fikirlərini, yəni bütün hər şeyi alın yazısına bağlayıb "Allaha təvəkkül" fəlsəfəsindən çıxış etməsini xeyli dərəcədə doğru hesab etmirik. Hər halda, belə düşünmək doğru deyildir ki, Allah insanları bilərəkdən varlı ya da kasıb yaratmış, eyni zamanda, birinə xoşbəxtlik, digərinə isə bəd-bəxtlik qismət etmişdir. Tanınmış mütəfəkkirimiz Fəridun bəy Köçərlinin təbrincə desək, Xalxalının bu düşüncələri həm də ona görə doğru deyil ki: "Haqq-taala hamı adamları bir halda, bir surətli heyətdə yaratmışdır və cümləyə ağıl, zəhin və fərasət əta edibdir. İnsanı yaradanda birisinin alınına ağılıq və birisinininkinə rəziyyətlilik nişanəsi vumayıbdır. Birini fəqir və birini münim yaratmayıbdır. İnsan arasında vüqaa gələn bu fərqi təfəvvüt, bu ədalətsizlik və ədavət insanın əməlindən, tamah və hirsindən törəyib zühurə gəlmişdir və necə ki, adamlar öz nəfslərinə və bətnlərinə qulluq edəcəklər, öz hirs və tamahlarına tabe olacaqlar, yer üzündən zülm və sitəm əksilməyəcəkdir. İnsanlar firqə-firqə olub, bir-biri ilə cəngü cidal edəcəklər. Yer üzündən bəzə ədavət, nifaqı fəsad qurtarmayacaqdır. Və bu bəzə ədavət, nifaqı fəsadı Allah yaratmayıbdır, insanın özü yaratmışdır. Həmişə fəqir istəyibdir ki, fəqirlikdən və yoxsulluqdan xilas olsun, dövlətli də istəyibdir ki, dövlətli və malı əldən verməsin və həttə bacardığı qədər dövlətinin üstünə daha da dövlət artırsın. Bu yolda hər iki sinfin arasında həmə vaxt nizavü nifaq olubdur və olacaqdır".

Sadəcə, bu məsələ ilə bağlı Xalxalının o fikrinə qatılmaq müm-

"Ancaq gerçəkliyin bu cür düzgün təsvirini verməsinə baxmayaraq, Xalxali hesab edir ki, taleyin və Allahın qərarına qarışmaq insanların işi deyil. Boyun əy, – deyir o, kasıba və istismar olunana, sənin alınına yazılıb bu. Bu, Xalxali yaradıcılığının ziddiyyətlərindən biridir və bizim fikrimizcə, onun mənşəyindən, cəmiyyətdəki mövqeyindən irəli gəlir. Xalxali savadlıydı və qeyri-adi qabiliyyətləriylə başqalarından seçilirdi. Lakin bununla bərabər, mülkədar və məhkəmədə hakim idi. Təbiiyində olan ərazidə qeyri-məhdud hakimiyyət yiyəsiydi və görünür, bütün bu imtiyazları tamamilə ədalətli hesab edirdi.

Məlumdur ki, bəşəriyyətin irəliləyişini təmin edən ən böyük qüvvələrdən biri "söz" olmuşdur. İnsan sözü tarix ilə birlikdə təkmilləşib, zənginləşib, yeni mənalara, yeni keyfiyyətlərə, bədii-fəlsəfi boy-lara kəsb etmişdir. "Söz" həm də ədəbiyyatın, fəlsəfənin qüdrətli idrak və inikas vasitələrindən birinə

raq, psixoloji məlumatdan kifayət qədər istifadə edərək qəhrəmanların fərdi xüsusiyyətləri və ruhiyatını ifadə edir. Xoruz, tülkü, toyuq və qurdun əhvalatını şərh edərkən, onların daxili aləminə nəzər salır. Ziddiyyətli, bir-birini inkar edən hissələr və fikirlərin əmələ gəlməsini təsvir etməklə yanaşı, mürəbbilər, sufilər, ariflərin dilindən siyasi və fəlsəfi-əxlaqi nəsihətlərini aşılamaq istəmişdir.

İnsanların vəziyyəti, hadisələrə hakim olub hadisələrin axarının onlara tabe olması və aydın səhnə şəxsiyyəti yaratması əyani təəs-süratlar hərəkətə və lap adi mü-

rixdə hökumətlərin zülmündən tənqidçilər üç üsulla bəhs edirlər: 1. Hökuməti açıq şəkildə tənqid edənlər, 2. Məsləhət üzündən mövqə göstərməyib susanlar, 3. Dolayı bir dildə qeyri-müəyyənlik, istehzalı və yumorla danışanlar. Onun fikrincə, Xalxali sonuncu metoddan istifadə etmişdir. Tərif yazır: "Məhəmməd Bağır Xalxali sonuncu üsuldən istifadə etdi və bununla da öz inco və kinayəli bəyani ilə Azərbaycanda şüur dalğası yaratdı. Hələ təqribən 100 il ar-tıqdan sonra azərbaycanlılar onun şeirlərini ürəkdən oxuyurlar. Azərbaycanlılar bu şeirləri o qədər və-leh şəkildə pıçıldayırlar ki, hətta

Milli fəlsəfi fikir tariximiz: Məhəmməd Bağır Xalxali

Hətta, o, öz fəlsəfi dünyabaxışına haqq qazandırmıq üçün Fərabinin belə bir fikrini misal gətirdi ki, dünya da insan sifəti kimi, müxtəlif üzvlərdən qurulub, bu üzvlərin hər biri öz yerində yaxşıdır". 2 Əs-lində Xalxalının burada demək istədiyi o idi ki, bu dünyada hər kəsin öz boynuna "düşmüş" bir vəzi-fəsi var və bunu dəyişdirmək ilahi qanunauyğunluğa zidd getmək deməkdir. Məsələn, o, yazırdı:

Uzandı söz ki, qıldı xəlqi xəstə,
Gülüm duma yeyin get mətləb üstə...

Düşə dövlət fəqirü-pəst əlinə,
Qılınc guya düşübdür məst əlinə.

Ya da:

Balam çox eyləmə sözdə təarüz,
Fikir versən danışmazsan tənəgüz...

Ya da:

Danışmaqlıq gümüşdən olsa, billah,
Qızıldandır sükut, ey mərdi-şah...
İkdidir çün qulağın, bir dilin var,
Eşit iki, danış bir, ey vəfadar.

O, əsərdə ayrı-ayrı insan ob-razları haqqında təsəvvür yarada-

hərliklər ilə ilhama gələn qəhrə-manlar, onların arzular aləmi ilə mənəvi dünyasını birlikdə tam usta-lıqla qələmə alması bacarıqlı rəssam kimi ədəbi-bədii lövhələr yaratması məsnəvi qalibi imkan-ları daxilində qol-qanad açaraq, əsərin fəlsəfi-həyatı tutumu və mənəvi yükünü daha da genişləndirməsi çoxlu ədəbi əmək sərf etmək və sənətkarlıq məharəti tələb edir.

Əsərdə kəskin həyatı-ictimai müzakirələr, estetik tərzli düşüncələr, məhəbbətlə aşılınmış, hə-yəcan, iztirab və təlatümlərlə boyanmış, sevgi mayalı həyat ahəngi danışmalar, irəli sürülən daxili məntiqli düşüncələr və fikir müba-diləsi mühüm yer tutur. "Sələbiyye" müəllifinin şəxsiyyət kamilliyi-nin tamlığı, mənəvi bütövlüyü və möhkəm realist ədəbi mövqeyini qorumaq kitabda duyulan qabarıq xüsusiyyətlərindəndir.

Hüseyn Saidi Tərif "Molla Məhəmməd Bağır Xalxali kimdir?" məqaləsində iddia edir ki, o, fikirlərini həyata keçirmək üçün xalqı iki qrupa bölmüşdür: ümumi və xüsusi insanlar. Tərif yazır: "Xalxali satira adlanan kəskin bir qılıncla geniş ictimaiyyəti məlumatlandırdı xüsusi insanlara inşa etdi-yi mədrəsədə təlim verirdi, böyük şagirdlərin seminariyanın köməyi ilə müəyyən insanlara rəhbərlik etdi. Dar əl-Alam kimi tanınan məktəbdən Miyane, Xalxal və Zəncandan çox sayda şagird ora-ya üz tutmuşdular".

Hüseyn Saidi Tərifə görə ta-

Şəhriyarın Heydər Babası da on-ları rəqabətdə könüllərdən kənar-laşdırma bilmədi. Çünki Heydər Ba-ba emosional idi, amma Xalxali-nin Sələbiyyəsi məntiqlidir. Məhəmməd Bağır Xalxalının "Sələ-biyyə" əsəri onilliklər boyu "İran"-da türkdillilərin dil əzbəri idi, bu da farsdilli insanların marağına sə-bəb olmuşdu. Heydər Baba an-la-yışlarını anlamaqda da eyni hə-saslıq və marağa malik olduqların-dan, bu qiymətli əsərin şeir şəklində iki dəfə fars dilinə tərcümə edilmişinə səbəb oldu".

Bütün bunlardan sonra Tərif belə bir nəticəyə gəlir ki, "Sələbiyye" Azərbaycan xalq poeziyasının şah əsəri olub on illərlə Azərbaycan xalqının qəlbində qorunub saxlanaraq, soyuq qış gecələrin yığıncaqlarında soyuq qışların isti bir hissiyyət yaradanı olmuşdur: "Bir çox atalarımız bu Məsnəvinin hamısını və ya bir hissəsini əzbərləmişlər. "Sələbiyyə" məsnəvisi Ruminin Məsnəvinin davamçısı kimi, uzun mistik, fəlsəfi, ictimai, siyasi və mənəvi mövzulara malikdir. Mirzə Bağır satirik poeziya-nın ən mükəmməl zirvəsidir və "Sələbiyyə" məsnəvisi, satira ilə lağlağa arasındakı fərqi açıq şəkildə göstərmişdir. "Sələbiyyə" haqqında belə iddia edə bilərik ki, "Türk dilində satiranın ən yüksək zirvəsindədir və satira janrında heç bir şair bu qədər uca mövzu-ları təqdim edə bilmədi. Uzun mistik və sosial mövzulara əlavə olaraq "Sələbiyyə" Türk ədəbiyyatında böyük bir nüfuz sahibdir".

İnsanların vəziyyəti, hadisələrə hakim olub hadisələrin axarının onlara tabe olması və aydın səhnə şəxsiyyəti yaratması əyani təəs-süratlar hərəkətə və lap adi mühərriklər ilə ilhama gələn qəhrəmanlar, onların arzular aləmi ilə mənəvi dünyasını birlikdə tam ustalıqla qələmə alması bacarıqlı rəssam kimi ədəbi-bədii lövhələr yaratması məsnəvi qalibi imkanları daxilində qol-qanad açaraq, əsərin fəlsəfi-həyatı tutumu və mənəvi yükünü daha da genişləndirməsi çoxlu ədəbi əmək sərf etmək və sənətkarlıq məharəti tələb edir...

kündür ki, insanın başına bir müsibət gələndə Allahdan şikayət etməyin mənası yoxdur, çünki xoşbəxtlik kimi bəd-bəxtliyin bəisi də əsasən insan özüdür. Başqa sözlə, insanın öz acizliyi və avamlığı ucundan başına gələn bəlaləri anlamaq və çıxış yolları aramaq əvəzinə, problemin kökünü kenarda, xüsusilə də, Allaha qarşı asilik edərək Onda axtarmasının bir mənası ola bilməz. X.Quliyeva yazır:

Bütün hallarda Xalxalının bu kimi fəlsəfi mülahizələr yürütməsi ondan xəbər verirdi ki, o, zəmanəsinin müxtəlif emlərinə dərin-dən yiyələnmişdir. Xüsusilə də, onun min illərdən bəri öyrənilən əxlaqi, fəlsəfi və ictimai məfhum-ların rəmzlərini aqib göstərməyə çalışması təsadüfi deyildi. Hər halda o, böyük anlamda fəlsəfə ilə məşğul olmasa da, ancaq onun "Sələbiyyə"də ki, fəlsəfi ter-